

מישל מונטרלה – בין פסיכואנליזה לפמיניזם

דינה חרובי

מישל מונטרלה (Michèle Montrelay), פסיכואנליטיקאית באוריינטציה לאקאניאנית, הייתה חברה מ-1965 באסכולה הפרוידיאנית של פריז (École Freudienne de Paris; EFP), עד שפורקה בידי לאקאן ב-1980. מונטרלה המשיכה מאז לעסוק בפסיכואנליזה הן כתחום מחקר, הן כפרקטיקה. בין פרסומיה הרבים יש להזכיר במיוחד את ספרה הראשון, הצל והשם (1977, *L'ombre et le nom*), את השתתפותה בכנס ובספר שכותרתו המצאת הנשי (*L'invention du féminin*)¹ וכן את ספרה האחרון, השפעתו של הצל (*La portée*) (de l'ombre, 2009).

לאחר פירוק האסכולה הפרוידיאנית בחרה מונטרלה לא להשתייך עוד לקבוצה או לאגודה כלשהי, אך לא חדלה מלעסוק בפסיכואנליזה כפרקטיקה. היא בחרה "לעבוד במבודד מן העולם" – כפי שניסחה זאת – ואולי הבידוד הוא שמסביר את מיעוט ההתייחסויות לכתביה, כמו גם את הקושי למצוא מידע עליה ועל כתביה. אבל בספרה האחרון ניתן פיצוי על החסר הזה, שכן יש בו התייחסויות של פסיכואנליטיקאים למאמרים שלה וכן לעבודתה כאנליטיקאית. בספר כלולה גם שיחה של אלביסון (Albisson)² עם מונטרלה, ובה היא מספרת על ילדותה, על ספרים שקראה ועל התפתחותה לאורך השנים. נראה כאילו הבינה באיחור שעליה למסור את הידע שלה הלאה, כפי שהסביר לה חברה פרנסואה פראלדי (Peraldi)³:

אין אדם יכול להנחיל [ידע] אלא באמצעות ההעברה (transfert), העברה של הוראה העוברת דרך הדיבור, דרך חזרה שוב ושוב על תיאור חידושי, מחקריו וניסיונו הקליני [...] אם יש לאדם ידע חדש לתרום, כמו במקרה שלך, הרי ללא העברה זו של הוראה הוא חושף את עצמו להתנגדותם של עמיתיו, ומה שגרוע יותר, לאדישות, לזלזול (mépris) במובן המקורי של המילה [בצרפתית]: לא לקחת, לנהוג כלפי עבודתייך כאילו אינן קיימות.⁴

מישל מונטרלה עברה אנליזה אצל ז'אק לאקאן ואצל פרנסואז דולטו (Dolto), פסיכואנליטיקאית ורופאת ילדים שהייתה מן החלוצות בפיתוח של פסיכואנליזת ילדים.⁵ מונטרלה הייתה קרובה מאוד אליה וגם ללאקאן, והיא שהציגה בפניו את יצירתה של מרגריט דיראס;⁶ לאקאן, מצדו, הכיר בה כאחראית לכמה חידושים תאורטיים הנוגעים למיניות הנשית.⁷ מונטרלה הכירה בחוב שהיא חבה לשני אלה, אף שלא תמיד הסכימה עם היבטים מסוימים בתאוריות שלהם.

מאמרה של מונטרלה "מחקרים על הנשיות" ("Recherches sur la féminité") התפרסם ב-1970 (בגיליון מס' 78 של כתב העת *Critique*), ופורסם מחדש כפרק בספרה הצל והשם (*L'ombre et le nom*). הספר עורר תגובות רבות במילייה הפסיכואנליטי, ועם זאת לא הפך לטקסט-יסוד לעוסקים בשאלת הנשיות והמיניות הנשית. אולי זאת הסיבה לכך שלא תורגם עד כה לעברית. אבל מאז שנות השישים, נושא זה הרי עומד במוקד הוויכוחים הפמיניסטיים! כיצד אפשר אפוא להסביר את העובדה שמונטרלה וכתבתה אינן ידועות מאוד בחוגים הפמיניסטיים? כדי להשיב על שאלה זו נבחן תחילה את המהלך שעושה מונטרלה במאמר זה.

המאמרים שכונסו בהצל והשם עוסקים בלא-מודע, שמהותו, כפי שכתב פרויד, הוא "היותו מצונזר או מודחק". מונטרלה, המבקשת להבין את המנגנונים של הלא-מודע ואת תפקודו, מציעה פירושים לטקסטים מסוימים של פרויד, קוראת בטקסטים ספרותיים (של דיראס, של היווראר [Hyvrard], של שאוואף [Chawaf] ואחרים) ואף מנתחת דמויות נשיות (רוברט של קלוסובסקי [Klossowski]), תוך שהיא מחדדת, מרחיבה ומהפכת מושגים לאקאניאניים. ספר זה מאפשר להבין את עבודתה כפסיכואנליטיקאית ולהתוודע אל הנושאים הקרובים ללבה. בספרה האחרון, מונטרלה מזהה נושאים שונים העוברים כחוט השני בין הצל והשם לבין מחקריה המאוחרים יותר.

בפרק המתורגם כאן מבארת מונטרלה את ההסברים השונים שניתנו עד אז למיניות הנשית ומציעה גישה חדשה. היא פותחת את מאמרה בהצגת ההמשגות הפסיכואנליטיות המרכזיות של המיניות הנשית והצגת השיחים הפסיכואנליטיים הרווחים. היא מגלה שכל ניסיון לדבר על הנשיות גורר התייחסות לפולמוס הישן בין פרויד לארנסט ג'ונס (Ernest Jones, 1879-1958) מן האסכולה האנגלו-סקסית.⁹ נזכיר בקצרה את עמדותיהם: לדעת פרויד יש ליבידו אחד ויחיד שמהותו זכרית; המיניות הנשית מתגבשת מתוך ציוני דרך פאליים (דגדגן-פין, קנאת הפין וכן זכר כתחליף לפין – פאלוצנטריזם). ג'ונס, לעומתו, טוען שיש ליבידו נשי ספציפי וגם מיניות נשית, שחשופה משלב מוקדם מאוד להשפעתה של האנטומיה הנקבית ומתארגנת סביב ציוני דרך אוראליים-אנאליים-וגינאליים. כלומר מדובר במיניות קונצנטרית, ממורכזת, המבוססת על מרכז אחד או על מקור או תכונה משותפת, ובמקרה זה צורה משותפת: פה – פי הטבעת – נרתיק: פתחים החותרים להבליע ולהפנים, פתחים המייצגים את הניכוס, את אקט הטריפה; פתחים אלה מזכירים לבת את ההנאה הילדית מן היניקה ומעוררים הנאה זו מחדש. ראוי לציין כי מלאני קליין, קארן הורני ותאורטיקניות נוספות תמכו בעמדתו של ג'ונס, הלכו בעקבותיו ופיתחו את רעיונותיו.

נקודת המוצא של מונטרלה למאמר "על הנשיות" היא תגובה לספר מחקרים פסיכואנליטיים חדשים על המיניות הנשית (*Recherches psychanalytiques nouvelles sur la sexualité féminine*), שיצא לאור ב-1964 בעריכתה של ג'אנין שֶקֶה-סְמִירְגֶ'ל (Chasseguet-Smirgel). הספר נולד בעקבות שני כנסים של קבוצות פסיכואנליטיקאים שונים, שנערכו בסמיכות זמנים ודנו במיניות הנשית. פסיכואנליטיקאיות רבות העידו בכנסים אלה על מורת רוחן כמטפלות ומורת הרוח של המטופלות שלהן מהתאוריה הפרוידיאנית ועל

הצורך שנוצר אצלן בגישות אחרות; והן אכן פנו לפרשנויות המתבססות על רעיונותיה של האסכולה האנגלית. הספר מתאר בהרחבה טיפולים אנליטיים בנשים, וטיפולים אלה אפשרו למונטרלה להבין עד כמה שני המודלים נחוצים להבנת המקרים הנידונים ולהבנת המיניות הנשית בכלל.

מונטרלה טוענת כי על אף שמחברי הספר מאמצים עמדות שונות, לעתים סותרות מבחינה תאורטית, תיאורי ההתנסות הקלינית, גם כפי שבאו לביטוי בספר, אינם בהכרח סותרים אלה את אלה. לטענתה, פער זה בין התאוריה לקליניקה לא זכה במלוא תשומת הלב שהיה ראוי לה, ובמאמר זה היא ניגשת לברר ולעבד את הפער ברמה התאורטית. היא מציעה נקודת מבט חדשה, המאמצת את שתי ההשקפות – של פרויד ושל ג'ונס – אך החורגת מהוויכוח גרדא ביניהן: לטענתה, המיניות הנשית מכוננת הן על ידי הפאלוצנטריזם והן על ידי הקונצנטריות. למרות שמנגנונים אלה סותרים זה את זה, הם מתקיימים בלא-מודע הנשי, והסתירה ביניהם היא-היא הייחודית ללא-מודע הנשי.

לטענת מונטרלה, בלא-מודע הנשי אפשר למצוא שני סוגים של כלכלה המתקיימים במקביל, עם עדיפות (זמנית או קבועה) לאחד מהם. כלכלה אחת היא זו הקונצנטרית (בעקבות ג'ונס), המאפשרת לאישה התענגות ממיניות שאינה פאלית, מיניות שאינה מונעת על ידי קנאת הפין. לפי מונטרלה, כלכלה זו מתקיימת בשל הקרבה של האישה אל גופה ומשמרת את המיניות הנשית מחוץ לכלכלת הייצוג.

מונטרלה מצביעה על שלושה תהליכים המבנים את הכלכלה הקונצנטרית. התהליך הראשון שייך לתחום החברתי ונוגע להיעדר האיסורים שחלים על הילדה: היא חשופה פחות לאיסור האוננות הילדית, שכן איברי המין שלה פחות גלויים לעין. תהליך שני שייך לתחום הדחפים: מדובר בהשתרגות הדחפים האוראליים-אנאליים עם ההנאה הווינאלית. ג'ונס, קליין ודולטו הדגישו שהחוויית הארכאיות שיש לבת מהנרתיק מתארגנות על פי סכמות אוראליות-אנאליות מוכנות מראש. אפשר לומר, "כי המיניות המוקדמת 'סובבת' סביב פתח אחד ויחיד, איבר עיכול שהוא גם איבר וגינאלי, פתח השואף לקלוט, לנכס, לטרוף עד בלי די. אנו מוצאים כאן שוב את התמה של הקונצנטריות" (עמ' 295 להלן). התהליך השלישי הוא "יחסה של האישה לגופה, יחס שהוא בה בעת נרקיסיסטי וארוטי. שכן האישה מתענגת על גופה כפי שהיתה מתענגת על גופה של אישה אחרת" (שם). כמו כן, גוף האישה הוא תזכורת לגוף האם – כך שגוף האם ממשיך לנכוח אצל הילדה באופן קבוע דרך הגוף שלה עצמה, ולכן אין הוא באמת אובייקט אבוד (במובן הזה, תסביך אדיפוס שמתפקידו ליצור חתך בין האם לילד, חתך שלתוכו נכנסת השפה – "האב" – לא כל כך "עובד" במקרה של הילדה).

אם כן, קרבה זו אל גוף האם, אל ה"ממשי", אינה מאפשרת ייצוג וגורמת, לפי מונטרלה, מועקה (angoisse). המועקה היא חוויה של חוסר ישע לנוכח הצטברות של ריגושים שאי-אפשר לפרוק. לאקאן מחבר בין המועקה לבין המושג "ממשי" – יסוד טראומטי שנותר מחוץ לסמלי ועל כן חסר כל אפשרות תיווך. ה"ממשי" הזה הוא "האובייקט המהותי ששוב איננו אובייקט, כי אם דבר-מה שבפניו כל המילים חדלות וכל הקטגוריות

כושלות. האובייקט של המועקה בהא רבתי¹⁰ בעניין זה הולכת מונטרלה בעקבות לאקאן, הטוען שהיעדר הפרדה בין הבת לאם הוא שמעורר מועקה; וזאת בניגוד לפרויד, שטען שהפרדה מן האם היא שיוצרת מועקה. מונטרלה מאמצת אפוא את עמדתו של לאקאן ביחס למועקה ואף מרחיקה לכת בקשר שהיא יוצרת בין התענגות נשית למועקה: דווקא הקרבה של האישה אל גופה, אל ה"ממשי" – מה שלא ניתן לייצוג, על פי לאקאן – משבשת את אפשרות הייצוג. מונטרלה מדגישה שתופעה זו מתרחשת בקליניקה: "הדיבור הוא עתה לא פחות ולא יותר מהתמשכות של הגוף – של הגוף הנמצא שם, ומדבר. דומה כי דיבור זה שוב אינו מסתיר דבר. דבר אינו סמוי מן העין, הכול גלוי"¹¹. הממשי כופה את עצמו במידיות ובבלתי אמצעיות שלו. כך אפוא, בכלכלה הקונצנטרית, היחס אל ההתענגות כרוך במועקה, כי ההתענגות מחזקת את היחס המידי – היחס שאינו מתווך על ידי ייצוג – אל הממשי של הגוף העצמי. גוף זה נחוה כגוף האם, וקרבה זו יוצרת מועקה משום שאינה מאפשרת לאבד או להדחיק את האובייקט הראשוני כדי להסמיל אותו, כדי לבטא אותו בלשון. במילים אחרות, דווקא משום שאין סירוס אין אפשרות של ייצוג והסמלה.

הכלכלה השנייה היא זו הפאלוצנטרית, המתארגנת סביב "קנאת הפין". מונטרלה מבחינה כי האנליטיקאיות והאנליטיקאים זקוקים למודל הפרוידיאני כדי להבין את המטופלות – כפי שגם התיעוד בספר המחקרים מוכיח. הם מסבירים, כמובן, שהפין אינו מסמן מציאות אנטומית, אלא מייצג את הערכים והאידיאלים שהפאלוס מייצג. שוב, המישור הקליני מאפשר להבין איך הפאלוצנטריזם בא לידי ביטוי: כוונתנו שהאיווי לפין אינו אינסטינקט והנשים אינן "זן" ביולוגי, כפי שעשוי להשתמע מטענתו של ג'ונס¹²; אלא האיווי לפין הוא בר-אנליזה, שכן יסודו בתהליך פסיכולוגי מורכב שנועד לשמר את העצמה הפאלית של האב, את כוחו כגבול בלתי נגיש, שבתורו מאפשר לאיווי להמשיך ולהתקיים.

לטענת מונטרלה, אם כן, שתי הכלכלות פועלות בלא-מודע הנשי ומסכנות זו את זו. הפאלוצנטריזם והקונצנטריות מתנגשים, וזה מתבטא בשני אופנים: האחד, המופגן יותר, מתבטא כמועקה; השני הוא מנגנון העידון (sublimation). שני תהליכים אלו, שחשיבותם בכלכלה הלא-מודעת היא מכרעת, "רוכבים", כל אחד בדרכו, על גב הסתירה הבלתי ניתנת ליישוב בין שני היבטים של המיניות הנשית, כפי שג'ונס ופרויד מנתחים אותם. התפנית המכרעת שעובר הלא-מודע הנשי אינה נעוצה בהחלפת אובייקט האהבה (מעבר מן האם לאב), אלא בהחלפת הנציג הלא-מודע (החלפת הקונצנטריות בפאלוס). החלפה זו אינה מקפחת את האישה מן הפין שמעולם לא היה לה, טוענת מונטרלה, אלא שוללת ממנה את מובנה של המיניות המוקדמת. הנשיות המוקדמת נשכחת ואף נדחקת, ושכחה זו מכוננת את הסירוס הסמלי של האישה. דווקא תהליך הסירוס – וההדחקה – מאפשרים עידון (sublimation) וכניסה לשפת האב. הכלכלה הפרוידיאנית מעמידה בסכנה את הכלכלה הקונצנטרית, אך על האישה לסכן אותה, להיות נכונה לוותר עליה כדי להיכנס לסדר המסמן. כאן היחס אל ההתענגות הוא יחס של עידון. אך מונטרלה מעניקה לעידון מובן חדש (ובכך מבקשת להימנע מפירוש מוטעה של העידון – זה הרואה בו מעבר מן הספירה המינית אל הספירה הלא-מינית): העידון

מתרחש כאשר נוצר היבור (articulation) בין שני מסמנים, כאשר ההדחקה מתרחשת לבסוף ומאפשרת להסמלה להתבסס.

"הנאה שעברה עידון" היא הנאה שצורותיה זהות לצורותיה של הנאת העריות, ואף על פי כן היא מותנית בגישה של האישה לסמלי ומאשרת את הגישה הזאת. הנאה זו כבר אינה מופקת מן הנשיות ככזו, אלא מן המסמן, וליתר דיוק מן ההדחקה שהוא מפעיל. מסיבה זו אפשר לזהות אותה עם ההנאה מן הבדיחה: אותה הנאה מפציעה עקב השיח של האנליטיקאי בעקבות כינונם של ייצוגים חדשים. ייצוגים אלה נאמרו בתחילה על ידי האחר, על ידי האנליטיקאי, אשר במעשה הפירוש הוא מהפך מילולית דבר מה ממניית של האישה שנשמרה עד אז במצבה הפראי, ב"אפלה". במובן הזה יש לדיבור של האנליטיקאי ערך מבנה. הדיבור הוא באופן פרדוקסלי מה שיוצר את ההדחקה – הוא מייצר ייצוג, ולייצוג, כזכור, יש ערך של סירוס (סירוס המאפשר להשתחרר ממועקת הממשי של הגוף). מהו אפוא טיב ההנאה המופקת מההדחקה שמייצר הפירוש? זוהי הנאה שכמוה כהנאה ממטפורה (מטפורה יש להבין בהקשר זה כהחלפה של מסמן אחד במסמן אחר: א' הוא כמו ב', אך א' אינו ב'). ומדוע אפשר לדבר כאן על מטפורה? האנליטיקאי מהפך משהו מן הפנטזמה של הפציינטי; דבריו מתייחסים לדבריה, כמובן, אך גם לאיווי שלו עצמו. לכן, הדיבור שלו אינו שיקוף של דברי הפציינטי, זהו דיבור אחר (א' אינו ב'), ובמובן הזה הוא מטפורי. המטפורה עובדת על העיקרון של ה-mot d'esprit witticism: הצחוק נובע מן ההבנה שהמילים אומרות טקסט אחד מזה שחשבת שהן אומרות; כביכול (או לא כביכול), הן מדחיקות את הטקסט הקודם. הנאה זו מן הבדיחה מאפשרת להתייחס לכל עידון. פעולה זו היא סוג של טרנספורמציה. בהעברה, האורגזמה של הפציינטי הופיעה כהיענות לפירוש וכפרץ של צחוק. אותו מהלך יאפשר למונטרלה להתייחס אל ההתענגות הנשית ככתיבה; "כי התענגות זו והטקסט הספרותי (הנכתב גם הוא כאורגזמה המיוצרת בתוך השיח פנימה) הם שניהם התוצאה של רצח המסמן, רצח שהוא עצמו אחד".¹³

מונטרלה מתארת אפוא שני סוגים של הנאה מינית: הסוג המוקדם הוא תוצאת ההתנסויות של המיניות הארכאית, והוא רק בבחינת אקטואליזציה מחודשת של ההתענגות שהייתה לאישה מעצמה. התענגות מסוג זה כרוכה במועקה, מפני שהאיווי או המבט של האחר (שתמיד כרוכים, כאמור, במועקה לנוכח אותו דבר שבפניו כל המילים כושלות) מגבירים את היחס הארוטי אל הגוף העצמי, אל ה"ממשי".¹⁴ הסוג השני של ההנאה הוא "הנאה שעברה עידון", הנאה המחזקת את גישה של האישה אל הסמלי, מאחר שאין היא מופקת מן הנשיות ככזו, אלא מן המסמן, וליתר דיוק מן ההדחקה שהוא מפעיל. מכאן פונה מונטרלה לפין ולא לפאלוס כדי להסביר כיצד נוצרת ההתענגות: היא מתארת את המשגל כמייצר את הצורה הבסיסית של היבור מסמנים, סדרה של תנועות היוצרות רצף שמתפתח למקצבים מרובים היוצרים התענגות חדה דווקא מפני שהאובייקט המשמש כלי הופך לכמעט לא כלום. העידון גורר תמיד דה-אידיאליזציה, ולכן מונטרלה רואה במוצקותו של הפין את הענקת הגוף שאבד. הפין מענג מפני שהוא מגלם סופיות ומעניק לאישה התענגות המחברת אותה למידתה של השכחה, שהיא אין-סופית. את ההתענגות הזאת אי-אפשר להסביר כאפקט החישה

של חלל הנרתיק, שכן היא מרמזת כי חלל זה מעמיק מכוח ההדחקה, כלומר מכוחה של פעולה סמלית, ולכן ההנאה אינה מצטמצמת לגרייה של איבר, אלא מעבירה את האישה לשדה המסמן.

מונטרלה מדגישה את הקושי האפיסטמולוגי, וגם האובייקטיבי, להגדיר את הנשי. היא חוזרת למשפט המפורסם של פרויד, שהאישה היא "יבשת אפלה", אך מדגישה כי המיניות הנשית אינה יבשת אפלה משום שטרם נחקרה, אלא משום שאי־אפשר לחקור אותה, כי אין דרך לתאר אותה מפני שבחלקה אין היא ניתנת לייצוג.

עמדה זו מחזירה אותנו לפולמוסים של שנות השבעים ולביקורת הקשה שנמתחה על פרויד ועל לאקאן בחוגים הפמיניסטיים. הוגות רבות הביעו עמדה ביקורתית כלפי אותם מודלים וניסו להמשיג מיניות נשית. הרצון של סיקסו (Cixous) ואיריגארי (Irigaray) להמשיג מיניות נשית ייחודית נתפס כעמדה מהותנית המנוגדת לתפיסה ההבנייתית־חברתית. סיקסו, איריגארי ופוק (Fouque) אינן מזכירות את הפולמוס ג'ונס־פרויד וגם לא את הטקסט של מונטרלה שהתפרסם כבר ב־1970. כל אחת בדרכה מנסחת עמדה שונה לגבי המיניות הנשית. איריגארי וסיקסו מנסות אף ליצור ייצוגים למיניות נשית, אך בר־זמן בוחרות לעתים להתייחס למיניות הנשית כ"אחרת", "מרובה", מבלי שנבין בדיוק מה הכוונה.

אליזבת רודינסקו (Roudinesco), בספרה תולדות הפסיכואנליזה בצרפת (*Histoire de la psychanalyse en France*, 1986), מתארת בפרוטרוט את הפמליה של לאקאן ואת המריבות השונות שהסתיימו בפירוק האסכולה שלו. היא מזכירה, בין השאר, את הנגיעות השונות של התאוריה הלקאניאנית בסוגיית הנשיות ואת התגובות שהן עוררו מצד הפמיניסטיות. רודינסקו מתייחסת לכל הנשים שעסקו בסוגיה זו מבלי ליצור הפרדה ביניהן. מישל מונטרלה שייכת אמנם לאותו דור של נשים שמתוכו צמחו תנועות פמיניסטיות והוגות רבות שתרמו לעיון מחודש בשאלת היחסים בין המינים; עם זאת היא לא מזדהה עם האידאולוגיה הפמיניסטית שלהן. כתביה עוסקים ברבים מן הנושאים שבהן התעניינו התאורטיקניות הפמיניסטיות בנות דורה: ההבדל בין המינים, היחסים אס־בת והכתיבה הנשית.¹⁵ אך בד בבד ניתן להיווכח במיעוט הקישורים שהיא עושה עם ההגות שלהן; ומפתיע אף יותר לגלות שלא קוראים אותה בהקשר זה. רוב ההתייחסות לכתביה באה מהשדה הפסיכואנליטי הטהור, שבו אפשר למצוא נשים נוספות שעוסקות בסוגיות דומות, כמו שרה קופמן (Kofman), איבגניה למואן־לוציוני (Lemoine-Luccioni) ומוניק שניידר (Schneider).¹⁶

אנטואנט פוק, לוס איריגארי, ז'וליה קריסטיבה (Kristeva) – שלושתן פסיכואנליטיקאיות – הושפעו רבות מן הסמינרים של לאקאן והגיבו עליהם בדרכים שונות. נזכיר שבשנות השבעים, הזרמים השונים בפמיניזם התמקדו סביב שתי עמדות עיקריות: נשים שתמכו בשוויון בין המינים וחשבו שהשוני ביניהם הוא תוצאה של הבניה חברתית (בובואר, דלפי), ולעומתן נשים שזיהו מהות נשית והתמקדו בניסיונות לנסח אותה ובהבדלים בין המינים (סיקסו, איריגארי, פוק). הדיון החשוב והמאתגר על

המיניות הנשית כפי שבוחנת אותו מונטרלה אינו בא לידי ביטוי בכתיבה, למרות שאנו יכולים לזהות את ההשפעה של האסכולה האנגלית בתפיסותיהן. אנטואנט פוק, למשל, מנהיגת קבוצת הנשים שנקראה "פסיכואנליזה ופוליטיקה", ביקשה להתמקד בשוני הנשי, ובעזרת הכלים הפסיכואנליטיים לחשוף את התת-מודע הנשי ולזהות ליבדו נשי.¹⁷ בספרה יש שני מינים: מאמרים בפמינולוגיה,¹⁸ היא טוענת שהפאלוס במשנתם של לאקאן ושל פרויד דומה למודע המסתיר מתחתיו לא-מודע וליבדו נשי, כמו קרחון שרואים רק את קצהו. לדעתה, השוני הבולט והמכריע בין המינים הוא חוויית העיבור (gestation) המאפיינת את הנשי. פוק מתמקדת בחוויה זו ומתארת אותה כתהליך ביולוגי ותרבותי. כיוון שהעיבור אינו תהליך ביולוגי בלבד אלא גם תרבותי, נובעת ממנו גם פרדיגמה אתית. פוק רואה בו פרדיגמה של אתיקה של נדיבות: הגוף הזר של העובר דומה לשתל ומתקבל על ידי גוף האם גם באופן ספיריטואלי וגם באופן ביולוגי.

איריגארי, שעבדה בשיתוף פעולה עם פוק, יוצאת מנקודת הנחה דומה ומבקשת גם היא להתמקד בשוני הנשי. היא מבקרת את הניסיון המערבי הגברי לחשוב את הנשיות מתוך המערכת המושגית הגברית (פרויד ולאקאן), וטוענת שהדומיננטיות של הערכים הגבריים היא הרסנית לרבגוניות ולנזילות של המיניות הנשית, שמקורה בגוף הנשי עצמו. איריגארי מראה כיצד "חלום ישן על סימטריה" בין גבר לאישה, כמוהו כשלילת הספציפיות של האישה. על פי תפיסה זו, האישה היא רק התשליל של הגבר, המשמש פרדיגמה של האנושות. לטענתה, האישה מתאפיינת בגוף ללא איבר. אכן, האישה היא שני אברי מין (דגדגן ונרתיק), והאנטומיה של איבריה האינטימיים שבה ומאפשרת מצב של אוטו-ארוטיות ושל התענגות ללא כלי, ללא אובייקט. היא קרובה למכניקה של נזלים יותר משהיא קרובה למכניקה של מוצקים, שכן "זה" זורם ממנה, והיא נמצאת תמיד בחסר או בעודפות ביחס לאחד, לאחדות. כמי שאינה אחדות, אלא כפל ואף ריבוי, האישה היא התענגות, "black out של המובן".¹⁹ מה שמייחד את האישה, מה שמכתיב אצלה זיקה שונה לחלוטין לעולם, הוא אותו הבדל מיני תהומי בינה ובין הזכר.²⁰ איריגארי מזהה אף שני סוגי התענגות: האחת פאלית והשנייה "הקשורה לגופן ולמיניותן של הנשים".²¹ אך איריגארי לא מציעה מודל חלופי מגובש לגבי אותה מיניות כפי שעושה זאת מונטרלה, למרות שאפשר לזהות מאפיינים דומים – כמו ההנחה של איריגארי לגבי שני סוגי התענגות, המקבילה לתיאור הכלכלה הקונצנטרית והפאלוצנטרית של מונטרלה. שתיהן בוחרות להציג ייחודיות נשית המבוססת על הגוף הנשי, ומתייחסות לנשי כ"חורג" עודף לייצוג. אך עם זאת, שתי התאורטיקניות אינן מתייחסות זו לזו, ויותר מכך, הקריאה הפמיניסטית לא יצרה שילוב בין הטקסטים שלהן, מהלך שהיה מזמן תובנות רבות. יש גם דמיון משמעותי בין עמדתה של מונטרלה לזו של ז'וליה קריסטבה: קריסטבה אמנם מבקרת את המודל הלאקאניאני, אך היא מאתרת שלב נוסף הקשור אל האמהי, אל הנשי, וטובעת את המושג "סמיוטי" (*le sémiotique*), המאפשר לזהות ולתת דין וחשבון על מה שקודם לשפה. קריסטבה מתארת תהליך דיאלקטי בין הסמיוטי והסימבולי (*le symbolique*) – מונח ששימש את לאקאן לתיאור תהליך כניסתו של היחיד אל השפה, תהליך הכרוך בפרידה מן האם ובקבלת חוק האב, המזוהה עם השפה. לפי לאקאן, זהו השלב שבו הסובייקט מתכונן, וכינון זה מתאפשר

רק על ידי השפה. בניגוד ללאקאן, קריסטבה טוענת שהחוויה הפרה-שפתית – שהיא אמהית – אינה הולכת לאיבוד עם רכישת השפה, אלא הופכת לחלק מן הלא-מודע, שאותו היא מכנה "הכזרה הסמיוטית". הכזרה הסמיוטית – דחף נפשי המופנה אל האם ומודחק – פורץ בצורה של "בלתי-ניתן-לייצוג" בשפה, וכך מאתגר את הדומיננטיות והיציבות של המשמעות כפי שהיא מובנת בשיח הגברי. את התפרצויות הסמיוטי בשפה אנו מוצאים לא רק אצל נשים, אלא גם אצל גברים. הסמיוטי קשור לנשי, לאמהי, אך אין הוא ייחודי לנשים. קריסטבה טוענת כי כל יצירת משמעות היא תוצר של שילוב בין הסימבולי לסמיוטי. הסימבולי מותנה במבנה הדקדוק ושולט באופני ייצור הסמלים. ועם זאת, השפה כוללת יותר מסמלים, וקריסטבה מבקשת להפנות את תשומת הלב לארגון מנגנונים המקושרים עם מקצבים וטונים בשפה, שהם הסמיוטי. אמנם הסימבולי מספק את המבנה הכרחי לתקשורת, וללא הארגון הסימבולי ניוותר רק עם צלילים או מלמול מטורף; אך הסמיוטי מספק את המניע הפיזי ליצירת תקשורת, לכניסה להליך של משמעות – בלעדיו תהיה המשמעות ריקה וייתכן שהתקשורת לא תתרחש כלל. שני היסודות הכרחיים ליצירת משמעות, והמתח שביניהם הוא שמעניק למשמעות אופי דינמי. אף שהסמיוטי איננו שפה, קריסטבה מחפשת את עקבותיו ותרה אחר מקומות שבהם הוא מתפרץ אל תוך השפה ואל תוך הטקסט. התנועה הדיאלקטית בין הסמיוטי לסימבולי היא המאפשרת את בניית המשמעות.²² מונטרלה תדבר על קרעים בסמלי כשהיא קוראת את שיריו של מלרמה, שם היא מזהה מקצב שונה, המזכיר בהחלט את התפרצות הסמיוטי כפי שמתארת אותו קריסטבה.

כתיבתה של מונטרלה בספר זה פואטית מאוד ולעתים נראה שהיא משתלבת בכתיבתן של הסופרות שהיא קוראת. כך, בפרק האחרון בספר, מונטרלה מקשרת בין הנוכחות העודפת המאפיינת אותם טקסטים נשיים: "הכול יותר מדי כאן, המילים, הגוף, המועקה, התשוקה של זאת שכותבת" ומתחברת להגדרות של סיקסו ושל איריגארי המחברות בין מיניות לטקסטואליות, "טקסט סקסט" כפי שסיקסו כותבת ב"צחוקה של המדוזה". בפרק "טקסטים עד אין-סוף" מונטרלה מתארת את הכתיבה הספרותית של נשים כהתענגות ומזכירה את עמדתה של קריסטבה הרואה באמנות "התפרצות של התענגות בשפה".²³

מונטרלה מצליחה ליצור סינתזה בין הכלכלות השונות של פרויד ושל ג'ונס. היא אינה סותרת בצורה גורפת את עמדותיהם של פרויד, של לאקאן או של ג'ונס, אלא מצליחה ליצור מודל תאורטי של המיניות הנשית המשלב עמדות אלה יחדיו. נראה שהדיון הפמיניסטי סביב המיניות הנשית אינו יכול להתעלם מתרומתה של מונטרלה והמשגתה לגבי המיניות הנשית. ההוגות הפמיניסטיות אינן מזכירות אותה ואף לא את ההבחנות החשובות לגבי הפולמוס בין האסכולה הווינאית (פרויד) לבין האסכולה האנגלו-סקסית (ג'ונס). מונטרלה מצדה, גם בכתביה המאוחרים, בוחרת לא להתייחס לעמדות של הוגות פמיניסטיות ואף מסתייגת מהן כפי שתאמר פרופ' שרון זיסר בריאיון להלן. נראה, עם זאת, שישנן נקודות מפגש רבות בין ההוגות שלהן. קריאה משולבת של הטקסטים מזמנת תובנות חדשות וזיהוי מודלים המשפיעים על המשגות לגבי מיניות נשית ונשיות.

בעקבות קריאת הטקסט של מונטרלה ערכתי ריאיון עם פרופ' שירלי שרון-זיסר, העוסקת בספרות ופסיכואנליזה ומתמחה בהגותה של מונטרלה. הריאיון מעמיק את היכרותנו עם הגותה של מונטרלה, דרך הארת הפן הלאקאניאני ביצירתה.

אוניברסיטת תל-אביב וסמינר הקיבוצים

הערות

- 1 Société de psychanalyse freudienne, (ed.), *Invention du féminin*, Actes de colloque, Paris, 18-19 novembre 2000. Paris: Campagne Première, 2002, p. 239. כותרת הרצאתה של מונטרלה בכנס זה הייתה "À propos de l'amatride". המושג "amatride" הוא נאולוגיזם פרי המצאתו של פֶרִייה (François Perrier), המציג מודל מסוים של יחסי אם-בת, וזאת בעקבות המושג "apatride" (אדם ללא לאום, ללא מולדת). מונטרלה מאמצת את המושג ודנה בו.
- 2 ז'ראר אלביסון הוא חבר באיגוד פסיכואנליטי בשם אֶרְאָטָה (Errata) שנוסד ב־1983, לאחר פירוקה של האסכולה הפרוידיאנית (EEP), והוא עורך כתב העת *Les carnets de psychanalyse* (מחברות הפסיכואנליזה), שרואה אור בפריז.
- 3 פרנסואה פֶרְאלְדִי (1938–1993) היה חבר קרוב של מונטרלה. הוא היה דוקטור לבלשנות ופסיכואנליטיקאי, לימד באוניברסיטת מונטריאול ונתן שם סמינריון ברוחו של לאקאן במשך 15 שנה. הוא עמד בראש האסכולה הפסיכואנליטית של מונטריאול.
- 4 Michèle Montrelay, *La portée de l'ombre*, Paris: Ed. Des Crépuscules, 2009, p. 15 (מכאן ואילך, התרגומים מצרפתית הם שלי, אלא אם צוין אחרת. ההוספות בסוגריים מרובעים הן שלי, ד"ח).
- 5 פרנסואז דולטו (1908–1988) התפרסמה בזכות תכנית רדיו שבה הצליחה להסביר לקהל הרחב סוגיות סבוכות של מחקרה ועבודתה הקלינית. מונטרלה רואה בדולטו תאורטיקנית גדולה ומצרה על שלא תמיד זכתה לכבוד הראוי על חדשנותה ועל מחקריה התאורטיים החשובים – וזאת אולי בגלל הצלחתה במישור הפופולרי. מונטרלה גם עבדה עם דולטו, וב־2008 השתתפה בסרט תיעודי עליה, ובו סיפרה בהרחבה על תרומתה.
- 6 הטקסט הראשון בהצל והשם עוסק בספרה של דיראס בשבי הקסם של לולו ו. שטיין. טקסט זה הוא מעין שכתוב של דברים שנשאה מונטרלה ביוני 1965 בסמינר של ז'אק לאקאן.
- 7 ראו ריאיון עם פרופ' שירלי שרון-זיסר בהמשך.
- 8 מונטרלה מתייחסת לספר רוברט, הערב (*Roberte, ce soir*) שהוא חלק מהטרילוגיה של קלוסובסקי חוקי הכנסת האורחים (*Les Lois de l'hospitalité*).
- 9 ארנסט ג'ונס התרשם מאוד מפרויד, הפיץ את תורתו, כתב עליו ביוגרפיה חשובה וגם הקים את המוסד הפסיכואנליטי האמריקאי והאנגלו-סקסי. אך הוא חלק על פרויד בכמה עניינים מרכזיים, כגון שאלת הליבידו הנשי. מלאני קליין וקארן הורני שותפות לאסכולה של ג'ונס ומציבות את קנאת הרחם מול קנאת הפין.
- 10 דילן אוונס, מילון מבואי לפסיכואנליזה לאקאניאנית, מאנגלית: דבי אילון, תל-אביב: רסלינג, 2005, עמ' 148.
- 11 מישל מונטרלה, "מחקרים על הנשיות", כאן, עמ' 293–294.
- 12 מונטרלה משתמשת כאן במושג הביולוגי phylogénèse המתאר התפתחות של זנים.

- 13 מונטרלה, "מחקרים על הנשיות", כאן, עמ' 303.
- 14 אוונס, הערה 10 לעיל, עמ' 157.
- 15 בשני הפרקים האחרונים של ספרה עוסקת מונטרלה בסוגיית הכתיבה הנשית ומתייחסת לספרות כדוגמת הלן סיקסו (Cixous), שנטל שאוואף (Chawaf) ואחרות.
- 16 Eugenie Lemoin-Luccioni, *Partage de femme*, Paris: Le Seuil, [1976] 1982, p. 9; Sarah Kofman, *L'Énigme de la femme : La femme dans les textes de Freud*, Paris: Galilée, 1980; Monique Schneider, *La part de l'ombre*, Paris: Aubier, 1992
- 17 פוק פעלה במסגרת התנועה לשחרור הנשים בצרפת (MLF) וייסדה את הוצאת הספרים "נשים" (Des femmes). היא התוודעה לז'אק לאקאן דרך הספר *Ecrits*, והחלה טיפול פסיכואנליטי אצלו, שנמשך חמש שנים, עד 1974. בהמשך לטיפול היא הפכה לפסיכואנליטיקאית בעצמה.
- 18 "féminologie" הוא נאולוגיזם של פוק, שאפשר לתרגמו כ"נשיונליזם" או כ"מרע האישה".
- 19 Luce Irigaray, *Ce sexe qui n'en est pas un*, Paris: Minuit, 1977, p. 112
- 20 לוס איריגארי, מין זה שאינו אחד, מצרפתית: דניאלה ליבר, תל-אביב: רסלינג, 2003.
- 21 Luce Irigaray, "The bodily encounter with the mother", David Macey (trans.), *The Irigaray Reader*, Margaret Whitford (ed.), Cambridge, Mass.: Blackwell, 1991, p. 45
- 22 Julia Kristeva, "Le sujet en procès", *Polylogue*, Paris: Seuil, 1977
- Kristeva, "The Subject in Process", Patrick French and Roland-Francois Lack Kristeva, ;([ed.], *The Tel Quel Reader*, New York: Routledge, 1998, pp. 133-178
- "Politique de la littérature", *Polylogue*, Paris: Seuil, 1977
- 23 Julia Kristeva, *Revolution in Poetic Language*, Margaret Waller (trans.), New York: Columbia University Press, 1984, p. 79